

Prestebol og prestegjeld på landet i Stavanger bispedømme i middelalderen

Av Frans-Arne Stylegar og Jan Brendalsmo

1. Indledning

Stavanger bispedømme i middelalderen omfattet dagens to Agderfylker, Rogaland, området Hallingdal i dagens Buskerud, området Valdres i dagens Oppland samt sognene Røldal og Eidfjord i dagens Hordaland (fig. 1). Innenfor bispedømmet kan det med stor grad av sikkerhet belegges i alt 197 kirkesteder utenfor middelalderbyen Stavanger. Med unntak av kapellene i skjærgården stod samtlige av disse kirkene på gårder. I Stavanger fantes foruten St. Svithun domkirke med bispegård og kapell, Sta. Maria og St. Martins kirker, de to kirkene ved St. Peters og St. Olavs klostre, samt et kapell ved fattighospitalet. Utenfor byen lå det et augustinerkloster på Utstein, der klosterkirken var bygd rundt en eldre kirke på en av kronens gårder. I tillegg til disse kirkene finnes det tradisjon for et om lag tilsvarende antall kirker rundt om i bispedømmet.¹ Var det prester ved samtlige kirker? Hadde alle en prestegård?

2. Prestegård og prestebol

Gudmund Sandvik skriver i sin avhandling Prestegård og prestelønn, om prestegårdene i Norge, at »(På) 1300-talet er prestegårdane vanlege«. Han bruker uttrykket på en slik måte at det må oppfattes å bety en gård skilt ut steint og reint fra andre gårder.² Vi vil i det følgende argumentere for at bruken av ordet *prestegård* i en slik sammenheng er misvisende, fordi

Fig. 1. Stavanger bispedømme i høymiddelalderen. Illustrasjon: FAS.

det er for upresist og i tillegg lett vil kunne oppfattes i retning av 1800-tallets embetsgårder. I de skriftlige kilder frem til 1600 er det tre betegnelser som brukes for å beskrives prestenes bosteder.³ »*j prestgardenom*« benyttes i diplomene fra midten av 1300-tallet og ut gjennom hele middelalderen, tilsynelatende uavhengig av prestebolens arealmessige størrelse eller juridiske status, noe også Sandvik påpeker. Uttrykket »*prestebol*« blir på sin side nesten utelukkende benyttet i biskop Eysteins jordebok for Oslo bispedømme ca. 1400 (Rødeboka), og da som betegnelse på den bruksenheten som presten besitter i sitt embete som bosted og dyrkningsenhet. »*prestestofu*« nevnes i diplomatariet og har et noe varierende betydningsinnhold avhengig av tid og sted. På slutten av 1400- og på 1500 tallet, i Oslo bispedømme, benyttes dette uttrykket gjerne – men ikke alltid – for å presisere i hvilken av bygningene på prestebol et møte ble holdt og brev ble skrevet.⁴ Tidligere i middelalderen ser det ut til at uttrykket er en referanse til den spesifikke bygningen på kirkestedsgården hvor presten holdt til. Sandviks »*prestegard*« blir således for alment til nettopp det å gripe prestebolens historie, det være seg på 1300-tallet eller i middelalderen forøvrig. For å beskrive den jordvei og de hus en prest kunne besitte som del av sitt beneficium når han sang i en kirke i middelalderen, vil vi i stedet anvende begrepet *prestebol* som generelt uttrykk for de tilfeller der prestene drev jord som lå til mensa og samtidig bodde i hus på eller ved denne jorda, med andre ord den delen av mensalgodset som var prestens åbøle. Dette fanger det funksjonelle aspektet ved denne spesielle del av en kirkes mensalgods. Videre vil vi bestride påstanden om at »*prestegardar*« i betydningen »steint og reint« utskilte bruk eller gårder var vanlige på 1300-tallet.

3. Prestebolene i Stavanger bispedømme før 1620

Med unntak for noen stridigheter rundt retten til laksefiske, samt den store kampen mellom biskop Arne og hans kapittel på slutten av 1290-tallet vedrørende kapitlets rettigheter, er de skriftlige kilder til kirkenes, prestenes og prestebolens historie i bispedømmet relativt få. Vi vet at biskop Botolf (1355-1381) lot utarbeide et »Stictens register paa alt geistligt Gods«, men den opplyses i 1631 å være bortkommet fra domkapitlet og befinne seg i Lister len. Trolig var det denne boken som opprinnelig bar navnet Grågås. Den må regnes for tapt. Det var etter all sannsynlighet den samme jordeboken som biskop Hoskuld ifølge én kilde »lod reenschriffue« i 1467. Av bevarte jordebøker finnes en (utrykt) stifts- og kapittelsjordebok fra ca. 1590, og den nye Grågås fra 1620-årene. Dessverre mangler denne nye Grågås opplysninger om bygselsrett, noe som i enkelte tilfeller kunne ha vist vei til tidligere prestebol som ikke er nevnt annetsteds. Den viktigste kildegruppen blir således middelalderbrevene.

Følgende tabell viser fordelingen av begreper benyttet for omtale av prestebol over tid (kilder: Grågås, DN):

Betegnelse	Tidsrom				
	1340-1400	1400-1500	1500-1600	1600-1620	Sum
<i>i preststofuonni</i>	4	0	0	0	4
<i>i prestgardenom</i>	1	4	10	47	62
<i>prestboled</i>	0	1	2	1	4
Sum	5	5	12	48	70

Tabellen har med samtlige betegnelser på prestebol frem til og med 1620. Tallene er noe misvisende, da det samlede antall belegg for kirkesteder med prestebol på landet i Stavanger bispedømme før 1620 er

56 (28%). Årsaken er at enkelte prestebol har flere belegg, gjerne med forskjellige betegnelser, og alle slike er med i tabellen. Det var prestebol ved samtlige av de 45 hovedkirkene i bispedømmet 1620,⁵ de øvrige 11 prestebolene lå ved annekskirker som tidligere hadde hatt egen prest.⁶

Dersom vi holder oss til diplomatiet, dvs. tidsrommet frem til ca. 1600, reduseres antallet belegg for prestebol ved de totalt 197 kirkestedene til 25 (13%). Tendensen med hensyn til hvordan prestebol betegnes i denne perioden er at *prestestove* var i bruk på 1300-tallet, mens *prestegård* ble den dominerende betegnelsen fra 1400-årene av og var nær enerådende i 1620. De få beleggene for begrepet *prestebol* er jevnt fordelt på slutten av middelalderen. Selv om materialet er svært beskjedent, og det ikke lar seg gjøre å konkludere på bakgrunn av 25 forekomster, er det dog verdt å merke seg at alle tre begreper blir brukt. Det bør også påpekes at mens *prestestove* kun kan belegges i 1300-årene, øker frekvensen for bruken av *prestegård* frem mot 1600, noe som kan tolkes som uttrykk for et skifte fra at mange prester i eldre tid bare disponerte en bygning på kirkestedsgården, til at de utover i 1400- og 1500-årene oftere satt med en egen bruksenhet. En bestemmelse i provinsialstatuttet for Nidaros erkebispedømme fra 1320 kan muligens tyde på at »prestestovene« var vanlige i 1300-årene ikke bare i Stavanger bispedømme. Der heter det bl.a. at det skal stå igjen tre dører dersom en prest forlater prestebol: stuedør, burdør og ildhusdør.⁷ Uthusbygninger er ikke nevnt. Statuttene forutsetter ellers at ikke alle prester har »fullt ábæli«. Sandvik påpeker for øvrig at de norrøne lovtekstene »innheld påfallande lite om prestegardar. Verken eldre eller yngre kristenrettar melder noko som helst om faste preststover eller prestbol.«

Det finnes videre et antall bebyggelsesnavn 'Presthus' innenfor bispedømmet (Spangereid, Bakke, Varhaug). Alle er ikke belagt i middelalderkilder, men viser antagelig til en situasjon tilsvarende den som termen 'prestestove' beskriver.

Muligens er prestebol ved Åmli kirke i Aust-Agder et eksempel på en utvikling som den skisserte: I 1378 gjennomførte sysselmannen et vitneopptak i *preststovone j Amlid*, i 1533 ble det skrevet et brev om salg av en gård *wdentagen et styche Eng som liiger til Presteboel* – i denne sammenheng trolig å forstå som »prestegården«, og i 1620 ble prestebol omtalt som *Omblie Præstegaard*.⁸ På den annen side finner vi kirkesteder der betegnelsen på prestebol hele tiden er den samme, som ved Ål kirke i Hallingdal, Valle kirke i Setesdal og Å kirke i Lyngdal: *prestegård*.⁹ Ved alle disse tre kirkestedene har presten utferdiget brev også i tiden før Prestegården blir benyttet som referanse, men da er det kirkestedsgården som er utstedningsstedet.

Et interessant trekk ved svært mange av kirkestedsgårdene i bispedømmet i 1400- og 1500-årene er at de også er åsted for tinget. Enten for fylkestinget for Midsysse, som på Halså ved Mandal,¹⁰ eller for lagtinget, som på Avaldsnes på Karmøy og på Huseby på Lista,¹¹ eller for bygdetinget. I en del tilfeller når det er tale om bygdetinget er gårdene eksplisitt nevnt som rette tingsted – det gjelder Ål i Hallingdal, Bygland i Setesdal, Foss i Sør-Audnedal, Berge i Lyngdal og Feda i Kvinesdal.¹² I langt de fleste tilfeller vises det kun at gården var samlingssted for bygdetinget ved at en gruppe lagrettsmenn var samlet og utstedte brev med domfelling.

4. Var det prest ved samtlige kirker i middelalderen?

I alt kan det i de skriftlige kilder belegges prester ved 85 av de 197 kirkene på landet i bispedømmet (43%). Dette tallet gjelder for tiden før ca. 1400, i all hoved-

sak 1300-tallet. Etter ca. 1400 reduseres antallet til 45 (23%), tilsvarende antall hovedkirker i landdistrikterne i 1620. Etter all sannsynlighet var det prest ved så å si samtlige av de kirkene som ble bygd på gårdene rundt om, før svartedauden. For det første har vi de

11 prestebolene ved kirker som var annekser i 1620 og som er nevnt i de skriftlige kildene. Disse er belagt på i perioden 1300-1500, men ved de færreste av disse kirkene var det prest i tiden etter ca. 1400. Også gårds- eller bruksnavn av typen Presthus eller Prester-

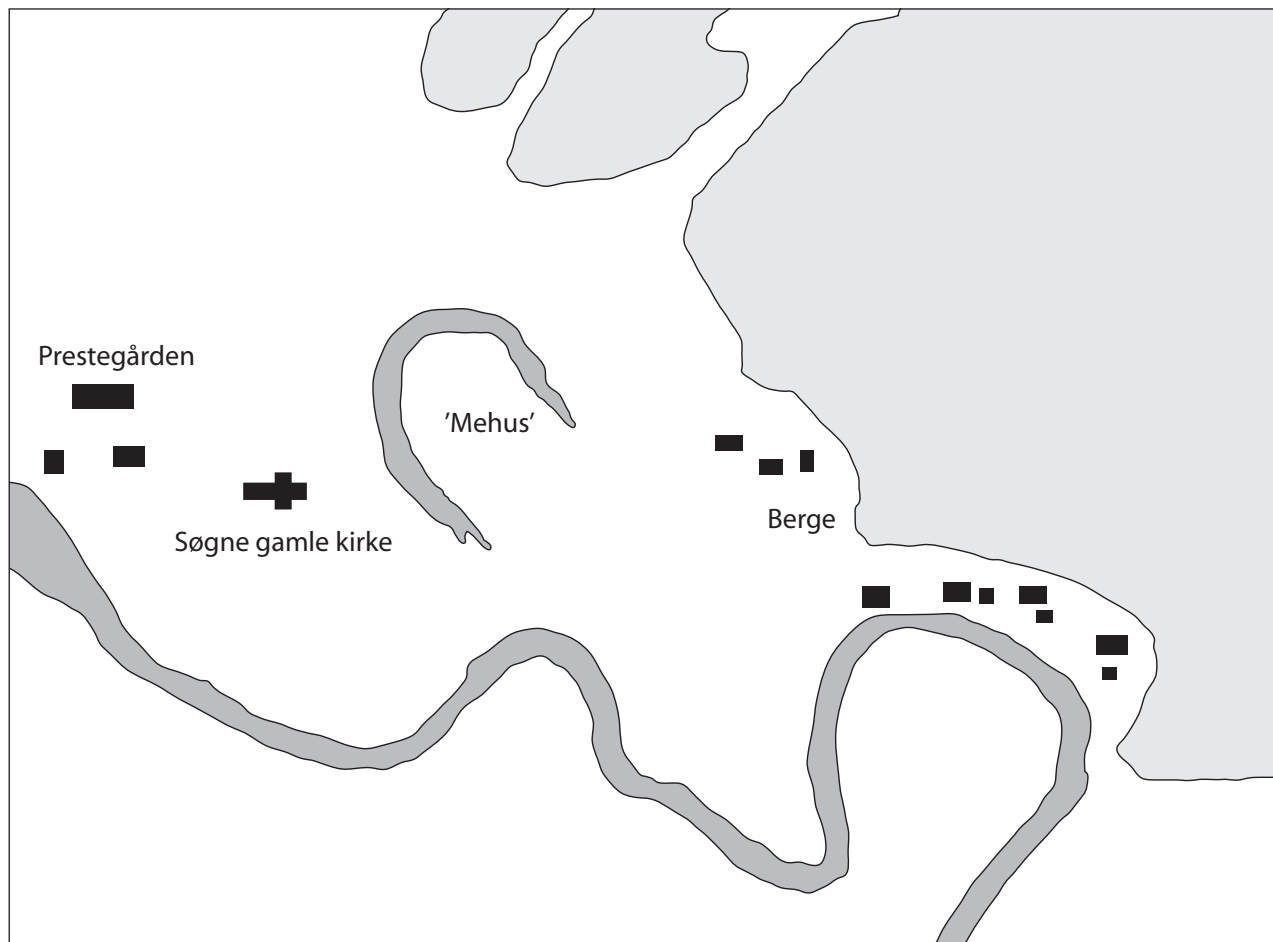

Fig. 2. Søgne gamle kirke med omgivelser, Søgne kommune, Vest-Agder. Illustrasjon: FAS.

ud gir sikre belegg for at det i et lengre tidsrom har vært prest på gården.¹³

Men det fantes også en gruppe kirker benevnt som kapeller i brev skrevet av lærde klerker, og som derfor må ha vært kirker som ble betjent fra en annen kirke. Pavens innkrevere av Romaskatten nevner i 1328 en rekke kirker *cum capella*: i Valdres Aurdal, Reinli og Røn, i Vest-Agder Holum og Åseral.¹⁴ Videre er det nevnt et kapell på Ve i Tveit i slutten av 1400-årene.¹⁵ Hvorvidt disse kapellene alltid hadde blitt betjent fra en hovedkirke, eller om de tidligere hadde vært høgendeskirker med egen prest er ikke mulig å avgjøre.

En gruppe kirker som etter all sannsynlighet fikk betjening fra en annen kirke fra starten av, er kapellene i uthavnene langs kysten. I mange av de større havnene er det belagt kapeller på slutten av 1500- eller begynnelsen av 1600-tallet: Hesnes ved Grimstad, Flekkerøy ved Kristiansand, Ny-Hellesund ved Søgne og Seløyene ved Lindesnes. Ved flere andre havner vitner trolig navn som Kabbelviga, Kabeløya m.fl. om tidligere kapeller. Disse havnekapellene er trolig opprettet i senmiddelalderen.¹⁶ Flere av dem er nevnt i hollandske losbøker fra annen halvdel av 1500-årene.¹⁷

5. *Hvordan ble prestebolene opprettet?*

De fleste prester i Stavanger bispedømme i middelalderen hadde trolig ikke eget prestebol. Den overveldende del av de brev som prestene gjennom middelalderen har skrevet, er utferdiget på kirkestedsgården, men det er ingen referanse til verken prestestove eller prestegård. Høyst sannsynlig har disse prestene bodd på kirkestedsgården, men de har tydeligvis ikke hatt noen egen bygning eller bruksenhet på stedet. Trolig gjelder dette også for kirkestedsgårder som Halså og Holum ved Mandal. Disse lå til adelen i tidlig senmiddelalder, men lå un-

der kronen ved reformasjonstiden. Kirken på Vanse var fylkeskirke og stod på en av kronens gårder, og så vel fylkespresten som lagretten utstedte gjennom hele middelalderen brev i gårdens setestove.

Tydelige indikasjoner på at dette er riktig, får vi i de tilfellene der skriftlige kilder viser at det fantes prest på en gård i middelalderen, og der sognet i 1620 er oppført som anneksogn uten at kirken eller prestebølet har eierparter i kirkestedsgården. Således var hele kirkestedsgården Gyland i Flekkefjord bondegods i 1617. Det samme var Vennesla ved Kristiansand. Kirkestedsgården Feda i Kvinesdal, der det er nevnt prest i 1302 og 1368, var i 1500-årene, med unntak av en mindre part, i adelig eie. Kirkestedsgården Tonstad i Sirdal var to matrikelgårder i 1617 – en var bondegods, den andre adelsgoods. Bare i ett tilfelle kjenner vi til at et makeskifte har funnet sted – i 1492, da Presthus i Spangereid ble skiftet med en ødegård som til gjengjeld lå i teigblanding med Valle prestegård i Sør-Audnedal.¹⁸ Atskillige eksempler finnes dessuten der kirke og/eller prestebol kun eier mindre parter i kirkestedsgården, ofte uten bygsel.

I noen tilfeller, som ved kirkene på Høyland på Nord-Jæren og Hauskje og Strand i Ryfylke, vet vi at prestene »fra gammelt av« og frem til 1620 hadde bodd inne i Stavanger. En tredje mulighet er selvsagt at enkelte prester har hatt sin egen gård et annet sted, men slike løsninger finnes det ikke opplysninger om i det skriftlige kildematerialet i dette bispedømmet. Ved kapellene i uthavnene har det heller ikke vært prestebol så langt vi vet, hvilket harmonerer med at disse nok alltid har blitt betjent fra en hovedkirke inne på fastlandet.

Som nevnt, kunne presten ligge i teigblanding med bøndene på gården. Slik var det ved annekskirken i Bykle i Setesdal i 1620, om hvilken det heter i

Grågås under Valle prestebols inntekter: »Bøckle presteboell. Som bønderne siger at kaldis Staalehusz och at werre 4 mann.boell.«¹⁹ Det dreier seg om en mindre part (1/2 hud) av kirkestedsgården Bykle. Situasjonen i Jelsa i Ryfylke var ikke så svært annerledes. Presten her hadde egen prestegård men lå i sambruk og sambeite med bøndene på kirkestedsgården Jelsa. Med unntak for en mindre skyldpart til kronen, var resten av gården i bondeie.²⁰

Prestebol kunne opprettes på flere måter. Ved hovedkirken på Vestre Moland ble krongodset Moland i 1577 gitt til prestebol.²¹ Tilsvarende skjedde trolig med hensyn til hovedkirken Sta. Maria i Egersund, der det gamle krongodset Huseby plutselig dukker opp som prestegård 1620. På Huseby hadde kongen tidligere et av sine 14 privilegerte kongelige kapeller. Også ved Vanse kirke ser det ut til å være skjedd et makeskifte, for i 1620 omtales gården for første gang som prestegård.

Opprettelsen av prestebol var ikke en oppgave verken for bygdas bønder, kirkevergen eller kirkestedsgårdens eier. Alle som eide eller bygslet jord kunne gi gaver til prest eller kirke i form av skyldrettigheter i en gård, men det var biskopen som bestemte hvorvidt slike rettigheter skulle bygsles bort til andre eller omgjøres til en bruksenhet for presten ved kirken. Et slikt hendelsesforløp finner vi ved Å hovedkirke i Lyngdal. I 1429 ga tre menn en skyldpart *j ytrum husum j fyrnemfdr jordh Aa* til prestbordet for sjelehjelp for seg selv og flere slektninger, men først 100 år senere finner vi et brev utstedt *y aa pressthe gardh*.²² I mellomtiden må således biskopen ha konvertert mensalgodset til prestebol, sannsynligvis fordi han i dette området ville opprette et prestegjeld med Å som hovedkirke. Ved hovedkirken på Høyland på Nord-Jæren ble hal-

ve kirkestedsgården i 1384 gitt av jordeieren i sjelegave til fabrica, den andre halvparten til mensa – *swa at prester eftir prest skall niotande werda ok eftirfylgia*. Biskopen konverterte likevel ikke skyldparten til prestebol før nærmere 1620, fordi prestene ved kirken hele tiden hadde bodd i Stavanger.²³

Prestebolene på Å og Høyland gir dessuten gode eksempler på et strukturelt trekk når det gjelder prestebolene: de utgjorde nesten uten unntak kun *en del* av kirkestedsgården – ikke hele gården. På Å dreide det seg om *ytrum husum j Aa*, på Høyland om halve gården. I tilfellene Søgne og Spangereid viser kultur-geografiske undersøkelser, sameieformer og navnetyper at de senere gårdsnavnene Søgne og Presthus har en fortid som stove- eller bruksnavn i middelalderen. Kilden som nevner prestestova i Søgne i 1344 gjør det klart at den senere prestegården sammen med nabogården og den forsvunne gården Mehus på det tidspunktet til sammen utgjorde en enhet kalt *Søgnebø*. Lignende komplekser, der prestestover eller prestebol i mange tilfeller har inngått, finnes for eksempel i Spangereid og Åseral i Vest-Agder.

6. Prestegjeldene

Opprettelsen av prestebol var biskopens avgjørelse. Forutsetningen var at det fantes egnet mensalgods, helst en skyldpart i kirkestedsgården. Om slik ikke fantes eller var mulig å få makeskiftet til mensa, så i alle fall i en gård nær ved kirken. Med unntak av Halse og Holum ved Mandal var samtlige prestebol i Stavanger bispedømme utgått av en kirkestedsgård, enten det var gården der prestens kirke stod, eller en gård i nærheten der kirken var nedlagt mens prestebol bestod. 1600-årenes Bø prestegjeld på Jæren bestod av hovedsognet Bø og anneksene Njærheim

og Varhaug. Grågåas oppgir at både gården som hovedkirken stod på, Bø, og Hå i Njærheim sogn var prestegårder. På det tidspunktet var Hå kapellangård. Bø oppgis imidlertid som prestegård i løpet av 1600-årene, og Hå blir da eneste prestegård i gjeldet. Middelalderkildene godtgjør at Hå også hadde vært kirkested med prest i middelalderen. Prester på Hå nevnes ikke etter reformasjonen. Kirken der må ha blitt lagt ned, og kirken på Bø, som overhodet ikke er nevnt i middelalderen, oppgradert til hovedkirke. Når det gjelder de middelalderske prestebolene i det senere Bø prestegjeld, ser det ut til at Njærheimpresten i middelalderen bodde på ett av brukene (*Der oppe*) i det mangbølte tunet på gården.²⁴ Like til kirken ble revet i 1834 rådet presten over et rom i huset Der oppe. For Bøs del vet vi at presten bodde på Kvidaland, i historisk tid ett av brukene på Bø. På kirkestedsgården Varhaug vitner navnet Presthus om at forholdet der har vært noe av det samme.

I løpet av 1300-tallet endret enkelte grunnleggende samfunnsforhold seg til Kirkens fordel. Den kirkebyggende samfunnselite så det trolig ikke lenger som viktig å råde for sine høgendeskirker, og prestemangelen etter Svartedauden gjorde det vanskelig å skaffe prester til kirkene. Mange kirker forfalt, andre ble gårdskapeller, og biskopen fikk etter hvert kontroll over de fleste kirkene i bispedømmet. Han kunne kjøpe kirken med eller uten gården, få den i gave av eieren mot å lese sjelemesser til evig tid for donator, eller han kunne konfiskere gården med kirken som følge av at eieren hadde forbrutt seg mot kristenretten. Som følge av prestemangel, agrarkrise og inntektssvikt ble prestegjeldene i løpet av 1400- og 1500-årene utbygd til den organisasjonen

vi finner rendyrket i 1620. Tidligere prestebol ved annekskirker ble lagt som bygselsgoods til mensa ved hovedkirken, de kunne bli brukt under prestegården, eller de kunne i enkelte tilfeller bli kapellangårder i særlig store prestegjeld. I et eksempel som Hidra oppgir Lister lens jordebok fra 1617 at Festervoll og Stø ligger til Hidra prestebol, mens den i så henseende mer oppdaterte Grågåas fra omtrent samme tid anfører at disse eiendommene ligger til hovedkirken Sokndals mensa.

Enkelte kilder ymter om at denne virksomheten har vært særlig intens i annen halvdel av 1400-årene. Fra Lund i Dalane beretter en senere kilde at gården Eigeland, som egentlig tilhørte bispestolen i Stavanger, i 1467 var blitt lagt øde under prestebølet, og at presten i egenskap av jordeier hadde drevet de tidligere leilendingene fra jorden. Den samme kilden

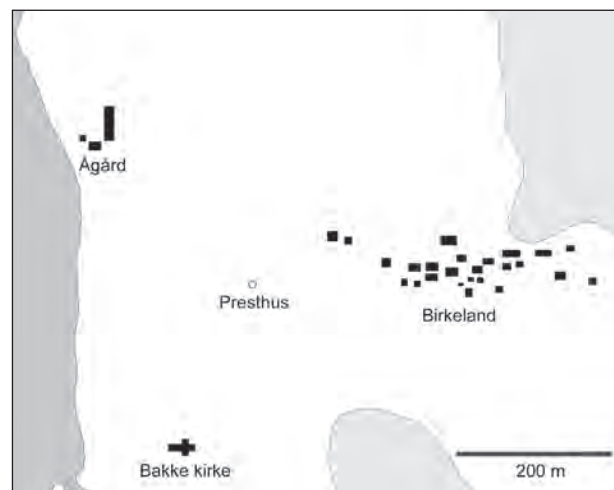

Fig. 3. Bakke kirke med omgivelser, Flekkefjord kommune, Vest-Agder. Illustrasjon: FAS.

forklarer ødeleggingen som et resultat av en venne-tjeneste fra biskopen i Stavanger til Lundspresten.²⁵ Makeskiftet som i 1492 involverte Presthus i Spangereid sogn, er et annet eksempel. Presthus ble skiftet med en ødegård som lå i sameie med prestebollet Valle i Sør-Audnedal, og byttehandelen er et tydelig tegn på at prestene ved hovedkirkene driver med bevisst arrondering av prestebolene i denne perioden. Selv om vi ikke har bevart biskopens godkjennelse av makeskiftet, må vi forutsette at prestens disposisjoner har blitt bifalt i Stavanger. Av og til synes tunflytting også å ha funnet sted på denne tiden. De store, enbølte prestegårdseiendommene som vi kjenner så mange eksempler på fra nyere tid, må i stor utstrekning være et resultat av slike prosesser med røtter i senmiddelalderen. Kanskje er det også en sammenheng mellom denne utbyggingen av prestebolene og den klagen som fylkestinget på Halså ved Mandal i 1484 leverer over prestene i Midtsyssel: ... *og får ikke den hellige kirke heller enn prestene nyte de jordene som våre forfedre har gitt til den hellige kirkes underhold, så vil de rette odelsmenn kalle sine gaver tilbake, ettersom den hellige kirke ikke nyter dem.*²⁶

Eksempelene er mange. Vi kjenner flere prestegårder fra nyere tid som har et større antall mer eller mindre sikre, men nedlagte middelaldergårder innenfor gårdsveldet. For Oddernes prestegårds del, dreier det seg om »Berghus«, Bjørndal, »Joholt« og »Gaard«, som nevnes som enger under Prestegården i Grågåås,²⁷ og for Vanse prestegårds del om Hetland, Bråstad, Espeland og Gaupeland.²⁸ Sogndal prestegård (Eik) i Dalane prosti nevnes med tre ødegårder i 1620, foruten to »setter och stølle«, hvis navn antyder at vi har å gjøre med ytterligere to nedlagte bebyggelser (»Herffueland« og »Toskeland«).²⁹

Selv om kildematerialet til prestebolenes historie i Stavanger bispedømme er beskjedent, gir det likevel en antydning om en tendens som trolig er historisk korrekt. For det første at opprettelsen av prestebol i all hovedsak finner sted i 1400- og 1500-årene. Dette er den samme tendensen som finnes i Oslo bispedømme, et område med et betydelig større og mer velegnet kildemateriale.³⁰ For det andre at kanskje de fleste prester før ca. 1400 ikke hadde egne prestebol, men bodde på kirkestedsgården som andre gårdsarbeidere eller også som tilnærmet trell, slik vi kjenner det fra Island i fristatstiden.³¹ Og for det tredje at der det kan belegges prestebol, kan det i enkelte tilfeller se ut til å være en utvikling fra pretestove til prestegård i løpet av senmiddelalderen. Ved å konvertere mensalgods til prestebol oppnådde biskopen å heve presteskapets sosiale status, idet de slik skilte seg ut fra den jevne bygselbonde. Og han oppnådde samtidig å skaffe seg et utgangspunkt for å skattlegge prestene. Biskopene tilhørte på 1400-tallet og frem til reformasjonen rikets øverste elite, og slike menn drev ikke veldedighet – i alle fall ikke overfor sine egne prester.

Historien om prestebollet i Bakke ved Flekkefjord illustrerer flere sider ved den utviklingen som vi mener var generell i bispedømmet/stiftet. Presten hadde i katolsk middelalder hatt tilhold i Presthus. Presthus opplyses i 1559 å ha vært gitt i sjelegave av Birkelandsmannen, og Presthus var således i middelalderen bare en del av den store Birkelandsgården. Jordstykket Presthus lå i forlengelsen av det langstrakte klyngetunet på gården. I 1620 finner vi Bakke som annekssogn under hovedkirken Lund i Dalane. I den samtidige Lister lens jordebok får vi opplyst at Presthus ligger til prestebollet ved Bakke

kirke, men at gården ligger øde under Birkeland. I 1657 blir Presthus kapellangård i det omfattende Lund prestegjeld, og kapellannen Daniel Jokumsen Kirsebom flytter husene sine fra Presthus og ned til en mer prominent plassering på en slette nede ved elven. Den nye kapellangården ble liggende i ensom majestet, langt fra Birkelandstunet, og den fikk navnet Ågård. Veien lå åpen for en videre utvikling frem mot 1700- og 1800-årenes typiske embetsgård. Liggende prosesser fant sted mange steder i stiftet fra 1400-årene av og fremover.

Noter

1. Brendalsmo og Stylegar 2003.
2. Sandvik 1965:59.
3. Jfr. Sandvik 1965:56 (»I mellomalderen hadde prestegarden først og fremst geografisk karakter. Det var så å seia eit sekundært gardsnamn... (prestbol) refererte først og fremst til gardens funksjon som bustad (og gard) for presten«).
4. Jfr. Brendalsmo (in print).
5. Domkirken var hovedkirke for enkelte av de bynære kirkene på landet, så i bispedømmet var det 1620 totalt 46 prestegjeld.
6. Prestebol ved annekskirker 1620: Gol (prestegard, 1528, NG 117 m/ref.), Flå (prestbol i betydningen prestegard, 1499, DN XV:125), Hemsedal (prestegard, 1528, NG 127 m/ref.), Hegge (gårds- eller bruksnavnet Prestehagge, før 1620, St.S. s. 161), Rogne (gårds- eller bruksnavnet Presterud, 1419, DN XIII:82), Førstrå (prestestove, 1344, DN VIII:152), Kvam (prestegard, 1345, DN V:184), Spangereid (gårds- eller bruksnavnet Presthus, 1549, DN XV:573; 1564, DN VII:800), Bakke (gårds- eller bruksnavnet Presthus, St.S. s 364).
7. Erkebiskop Eilifs tredje statutt (NGL III:246-277, oversatt i Lysaker 1991).
8. DN IV:507, DN XXI:796, NG 58.
9. Ål: 1419 (DN III:644), 1430 (DN XV:58), 1510 (DN VI:653), 1620 (St.S.); Valle: 1500 (DN VII:519), 1512 (DN VI:656), 1533 (DN XXI:992), 1561 (DN VII:794), 1620 (St.S.); Å: 1529 (DN XXI:760), 1558 (DN XIII:712), 1620 (St.S.).
10. DN IV:997.

11. DN I:168, VII:560.
12. DN II:1029, DN IV:1107, DN XIII:118, DN VIII:413, DN II:1091.
13. jfr. L.O. Nyborg 2004.
14. P.N. 24.
15. Jørgensen & Saletnich, 1999:46 f.
16. En annen type lettelse for reisende var de mange tafernishús, overnattingssted med servering av mat og drikke, som ved en kongelig retterbot av 1302/1303 ble påbudt reist langs hovedveiene (NGL III:136). Muligens kan også havnekapellene forstås i en slik sammenheng.
17. Wikander 1987.
18. Grågåås utg. 1986, s. 240.
19. Grågåås utg. 1986, s. 170.
20. St.S. s 107.
21. NG s 143.
22. DN IV:839, XXI:760.
23. DN IV:525, 616, St.S. s 281.
24. Rønneseth 2001.
25. Rønneseth 2001:155.
26. DN IV:997.
27. Grågåås utg. 1986, s. 219.
28. Grågåås utg. 1986, s. 249.
29. Grågåås utg. 1986, s. 267.
30. Brendalsmo in print. En temmelig tilsvarende utvikling finner sted også i Sverige – Gräslund Berg 2004.
31. Skovgaard-Petersen, 1960:272 f. I tilfeller der den private kirkeeieren hadde gitt en unggutt opplæring som prest var gutten bundet til kirken/kirkeeieren. Dersom gutten etter endt læretid forsømte sine plikter ved kirken, som å holde tjeneste, eller om han rømte fra kirken, kunne han kreves tilbake som en trell.

Kilder

DN = *Diplomatarium Norvegicum*. Oslo, 1847-1997.
 Grågåås. *Stavanger Stifts og domkapitels jordebok ca. 1620*. Red. av Kåre Oddleif Hodne. Kristiansand 1986.

Litteratur

Berg, Elisabeth Gräslund: *Till prästens bruk och nytta. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*. Meddelande 128/ Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. 2004.

- Brendalsmo, Jan: Prestebol og prestegjeld. Prestebolene på landsbygda i Oslo bispedømme i middelalderen. *Skrifter fra Senter for Middelalderstudier*, NTNU. Steinar Imsen (red.). (2005)
- Brendalsmo, Jan og Frans-Arne Stylegar: Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen. *hikuin* 30, 2003, s. 69-94.
- Erkebiskop Eilifs tredje statutt*. Oversatt av Trygve Lysaker. Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider. Småskriftserien, Nr. 1. 1991.
- Nyborg, Lillian O.: *Kirkeby og Presterud. Kirkeindikerende stedsnavn og muntlig tradisjon som kilde til middelalderens kirkelandskap i Østfold*. Unpubl. masteroppgave, Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder, Universitetet i Oslo. 2004.
- Rønneseth, O. 2001: *Gard og gjerde. Faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap*. Stavanger.
- Sandvik, G. 1965: *Prestegard og prestelønn. Studiar kring problemet eigedom retten til dei norske prestegardane*. Oslo.
- Skovgaard-Petersen, Inge: Islandsk egenkirkevæsen. *Scandia*, 1960, s. 230-296.
- Wikander, J. A. 1987: »...en hvid kirke ved Stranden«. *Agder Histo-rielags årsskrift* 63, 42-84. Kristiansand.